

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.76-1.28>**Ю. В. Клочкова**

аспірантка

Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Статтю присвячено аналізу проблеми навчання здобувачів вищої освіти з особливими потребами. Проведено аналіз актуальності цієї теми в Україні сьогодні. Визначено причини збільшення кількості здобувачів вищої освіти з особливими потребами, а також нові можливості, що уможлиблює вища освіта для всіх категорій студентів. Виділено, що професії, що пропонують заклади середньої освіти, не завжди доступні здобувачам освіти з особливими потребами через недосконалість рухів, недостатній розвиток дрібної моторики, порушення функції зору тощо. При цьому професії, що можна здобути у закладах вищої освіти, дають набагато більше можливостей: працювати онлайн, використовувати технічні додатки та пристрої. Це уможлиблює фінансову стабільність та витримку конкуренції на ринку праці.

У статті розкрито особливості вступу абітурієнтів з особливими потребами до закладів вищої освіти України. Законодавство гарантує рівні можливості для всіх абітурієнтів та передбачає використання спеціальних форм здачі іспитів та зовнішнього незалежного тестування.

Виокремлено поняття «інклюзивна культура» як складова частина інклюзивної освіти та суспільства в цілому. Зазначено основні її критерії, що характеризують рівень інклюзії суспільства, тобто прийняття осіб з особливими потребами та створення для них рівноправних умов життя.

У ході аналізу визначено труднощі та проблеми інклюзії у закладах вищої освіти. Визначено основні шляхи їх подолання: вдосконалення освітнього простору, створення соціального та емоційного клімату тощо.

Забезпечення рівних умов для всіх здобувачів вищої освіти неможливо без урахування траєкторії їхнього індивідуального розвитку. Це потребує високої професійної майстерності викладачів та одночасної гнучкості у викладанні. Це питання потребує більш детального вивчення, що стане предметом наших подальших досліджень.

Ключові слова: інклюзія, інклюзивна культура, освітнє середовище, здобувачі освіти з особливими потребами, освітній простір, доступність освіти.

Постановка проблеми. Завдяки розвитку інклюзії в закладах середньої освіти діти з особливими освітніми потребами набувають досвіду взаємодії з однолітками і починають активніше вступати до закладів вищої освіти.

За даними міністерства освіти і науки України, на 1 січня 2020 року в інклюзивних класах навчається 19345 учнів із особливими освітніми потребами. Ця кількість у 7 разів перевищує дані п'ятирічної давнини. На початок 2020 року в Україні створено близько 14 тисяч інклюзивних класів. Так, у 2019/2020 навчальному році 35% від загальної кількості закладів загальної середньої освіти організували інклюзивне навчання [1]. Це свідчить про те, що інклюзивна освіта в Україні набирає обертів, кількість дітей з особливими потребами, які отримують освітні послуги разом з іншими дітьми, збільшується, і, як наслідок, змінюється ставлення дітей з особливими потребами до перспектив власного розвитку. Головною перевагою інклюзивного навчання є включеність дітей у соціальне життя, в той час як оволодіння професією є його невід'ємною складовою части-

ною. Обмеженість спеціальностей, якими може оволодіти особа з особливими потребами, обумовлена не лише особливостями індивідуального розвитку, а й неготовністю системи освіти навчати таких студентів. Так, упродовж ХХ століття дітям з особливими потребами рекомендували вступати до професійно-технічних училищ та технікумів, тобто здобувати робочу спеціальність. Такий підхід обмежував їхні можливості працевлаштування відповідно до власних преференцій, особистісного розвитку та, як наслідок, – подальшого забезпечення життєво необхідних потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою вивчення освітнього процесу у закладах вищої освіти сьогодні займається велике коло науковців, а також практиків у сфері освіти (В. Бондар, Г. Нікуліна, М. Чайковський, А. Шевчук, А. Шевцов та ін.). Вивченню питань особливостей освіти осіб з особливими потребами присвячено праці багатьох українських та зарубіжних науковців (А. Аніщук, Е. Данілавічюте, О. Добровіцька, А. Колупаєва, К. Кольченко, О. Майборода, Л. Сердюк, П. Таланчук, О. Таранченко та інші).

Мета статті. Метою роботи є теоретичний аналіз стану умов здобуття вищої освіти студентами з особливими потребами, виділення основних труднощів та шляхів їх подолання. Обґрунтування актуальності теми індивідуалізації освітнього процесу у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні продовжує вдосконалюватися та реформуватися законодавче та методичне підґрунтя для того, щоб діти з особливими потребами після закінчення школи мали можливість вступати до закладів вищої освіти, де є доступ до ширшого кола спеціальностей. На нашу думку, це відкриває для них набагато більше можливостей працевлаштування в подальшому. До того ж у них з'являється можливість вийти за межі виключно трудових професій, що надзвичайно важливо, наприклад, для дітей із труднощами в пересуванні, з недосконалістю загальної і дрібної моторики. Діти з тяжкими порушеннями мовлення також часто мають знижені показники в розвитку дрібної моторики, тому такі популярні професії для дівчат у технікумах, як перукарі, кухарі, майстри манікюру, візажисти, часто можуть бути недоступними. Навіть якщо дитина зможе оволодіти навчальними знаннями та отримати відповідний диплом, подальший її розвиток у професії може не відбутися. Отримання диплому вищої освіти, насамперед, дає змогу говорити не лише про робочі професії, а й ті, що потребують розумових зусиль. Зазвичай вони є більш високооплачуваними, що дає особистості більшу незалежність від родини (батьків), а також дають змогу працювати дистанційно, використовувати допоміжні засоби, комп'ютерні програми, додатки тощо. В Україні влаштуватися на роботу, не маючи вищої освіти, доволі складно. На сьогодні ступінь бакалавра або магістра серед молоді до 35 років має велика кількість людей, що призводить до високого ступеня конкуренції на ринку праці. Водночас спостерігається постійне підвищення цінності освіти, її загальнокультурної складової частини. Усе зазначене свідчить про те, що особам з особливими потребами вкрай необхідно мати сучасну професію, що найчастіше є результатом отримання вищої освіти і відкриває шлях до опанування новітніми технологіями. Так вони зможуть стати вже повноцінними дорослими членами українського суспільства, що забезпечить їхній розвиток, розширення кола спілкування, самоповагу.

Україна вже зробила багато кроків для того, щоб законодавчо забезпечити отримання вищої освіти дітьми з особливими потребами. Кожного року закони доповнюються та трансформуються. Згідно із ЗУ «Про вищу освіту» для того, щоб стати студентом вишу, треба скласти зовнішнє незалежне тестування (ЗНО). Із 2020 року забезпечено проведення тестування ЗНО з окремих

навчальних предметів (з української мови і літератури, математики, історії України та біології) шрифтом Брайля для здобувачів освіти з порушеннями зору. Також розроблено та забезпечено прийняття в 2019 р. постанов Кабінету Міністрів, що регламентують організацію інклюзивного навчання в закладах дошкільної, професійної (професійно-технічної), вищої та позашкільної освіти. Складати вступні іспити у виші замість ЗНО можуть абітурієнти:

- які не можуть взяти участь в єдиному вступному іспиті та/або єдиному фаховому вступному випробуванні через наявність у них захворювань, зазначених у переліку захворювань та патологічних станів, що можуть бути перешкодою для проходження зовнішнього незалежного оцінювання;
- які для виконання єдиного вступного іспиту або єдиного фахового вступного випробування потребують створення інших особливих умов, ніж зазначені в переліку особливих (спеціальних) умов, що створюються для осіб із особливими освітніми потребами в пунктах проведення зовнішнього незалежного оцінювання [2].

Усі зазначені заходи допоможуть особам з особливими потребами вступити до закладу вищої освіти (ЗВО) та мати можливість отримати вищу освіту. Як зазначає Г. Шевчук, динаміка чисельності осіб з особливими потребами серед студентів ЗВО I-IV рівнів акредитації за 2013–2016 рр. негативна. У 2013/2014 н.р. у вишах України навчались 19573 студента з особливими потребами, у 2015/2016 н.р. – 16090 осіб. На жаль, статистичні дані за останні роки відсутні. Можна припустити суттєве збільшення кількості осіб з особливими потребами у ЗВО, тому що держава робить суттєві кроки у розвитку інклюзивної освіти загалом та у вишах зокрема.

Існування інклюзивної освіти на всіх рівнях (в тому числі і у закладах вищої освіти) закріплено в основних законодавчих актах України. У Конституції України говориться про рівні права для всіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану тощо. Стаття 3 ЗУ «Про вищу освіту» зазначає створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти в тому числі забезпечення додатковою підтримкою в освітньому процесі осіб з особливими освітніми потребами, зокрема психолого-педагогічним супроводом, створення для них вільного доступу до інфраструктури закладу вищої освіти. Право на освіту дітей з особливими потребами також закріплено у ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» тощо.

Упродовж 2020 року було внесено зміни у законодавство щодо навчання осіб з особли-

вими потребами. У статті 21 ЗУ «Про освіту» пункт 3 доповнено: «Особи, які здобувають спортивну освіту в закладах спеціалізованої освіти спортивного профілю із специфічними умовами навчання, безоплатно забезпечуються місцями у гуртожитках, харчуванням, табельною парадною та спортивною формами, спортивним інвентарем та стипендіями згідно із законодавством». Порівняно з попередньою редакцією додалися «специфічні умови навчання», тобто навчальні заклади забезпечують право на освіту, створюючи додаткові умови задля успішного її здобуття.

Найбільш важливим щаблем підготовки системи освіти до реалізації якісної інклюзії є етап психологічних і ціннісних змін всіх учасників. Відтак на перший план виступає формування інклюзивної культури, що є багатоплановим завданням, розв'язання якого пов'язане з розширенням меж освітнього простору ЗВО.

На нашу думку, поняття «інклюзивна культура» є ключовим, яке потребує чіткого розуміння. Т. Качалова виділяє такі трактування цього поняття:

– особлива філософія, згідно з якою цінності, знання про інклюзивну освіту і відповідальність прийняті і розділені між всіма учасниками цього процесу;

– фундаментальна основа для створення культури інклюзивного суспільства, в якому різноманіття потреб вітається, підтримується, акумулюється суспільством, забезпечуючи можливість досягнення високих результатів відповідно до цілей інклюзивної освіти та забезпечуючи збереження, прийняття, співпрацю і стимулювання безперервного вдосконалення педагогічної спільноти і суспільства в цілому [3].

Отже, інклюзивна культура є частиною культури суспільства та конкретного навчального закладу. Вона забезпечує створення довірливих відносин між всіма учасниками освітнього процесу, а також надає постійну підтримку, відкриває можливості співпраці та підтримки педагогів.

О. Реброва наголошує на важливості розвитку інклюзивної культури безперервно. Також вона виділяє ключову умову цього розвитку – професійну підготовку педагогів в області інклюзії, створення професійного співтовариства педагогів в інклюзивному середовищі. Розвиток інклюзивної культури уможлиблює підвищення професійної компетенції педагогів в даній сфері, а також формує міждисциплінарний підхід і міждисциплінарні методи роботи в цьому напрямі. Зараз це важливе завдання вирішують різні конференції, круглі столи, засідання [4].

Інклюзивна культура разом з інклюзивною політикою та інклюзивною практикою входить у механізм самооцінювання «індекс інклюзії», роз-

роблений науковцями Великобританії Т. Бут і М. Ейнскоу [5].

Інклюзивна культура несе філософію інклюзивної освіти, будується на інклюзивних цінностях та є загальною для всіх співробітників школи. Спосіб впровадження інклюзивної освіти стає відчутним для всіх учасників співтовариства.

Інклюзивна політика повинна відображати інклюзію у всіх шкільних документах, стратегіях та інституційному розвитку. Документи, розроблені школою, мають передбачати чіткі стратегії розвитку дитини та інклюзивного простору, в якому вона знаходиться.

Інклюзивна практика ставить серйозні завдання перед освітньою системою і функціонуванням закладу освіти, мобілізує до злагодженості роботи колективу, удосконалення програм і методів навчання, стимулюючи розвиток компетенції вчителів та інших фахівців [5].

Інклюзивна культура передбачає виховання нових моральних якостей у всіх учасників освітнього процесу, зміну ставлення до навчання та учіння, безумовне прийняття всіх учасників-здобувачів освіти, готовність до надання додаткових послуг та розширення знань та навичок в роботі з різними категоріями студентів. Із цією метою, на нашу думку, для викладачів ЗВО необхідно розробляти та впроваджувати курси підвищення кваліфікації, проводитись тренінгова робота із психологами щодо прийняття особливостей, що притаманні студентам, та виховання коректного ставлення до них. Навчання студентів з особливими потребами також передбачає не лише індивідуальну роботу викладача, а й командну підтримку один одного, спільну розробку індивідуальної траєкторії розвитку студента. До складу такої команди має бути включений і сам студент, що дає йому можливість брати участь в обговореннях свого навчання та розуміти свої цілі та задачі на найближчий час.

Інклюзивна культура охоплює всіх студентів та працівників сфери освіти та окремого закладу зокрема. Зважаючи на це, студенти також можуть проявляти ініціативу та розширювати межі участі осіб з особливими потребами у студентському житті. Ці види взаємодії передбачають як дистанційну форму, так і очну. Наприклад, онлайн-заходи у соціальних мережах Instagram, Facebook, YouTube, присвячені святам або розважальним подіям. Студенти можуть бути не тільки учасниками, а й організаторами, задіяними у процесі підготовки публікації або під час монтажу відео. Студенти з особливими потребами можуть бути обраними на керівні посади до студентського уряду, якщо інклюзивна культура розвинена в закладі на достатньо високому рівні.

Отже, для формування інклюзивної культури у ЗВО, перш за все, важливо змінювати освітній

простір, робити його доступним для здобувачів освіти з особливими потребами, забезпечуючи тісний контакт з освітнім середовищем.

Освітнє середовище безпосередньо оточує здобувача освіти, впливає на його формування та розвиток. Е. Заредінова, аналізуючи дослідження науковців, виділяє такі структурні компоненти освітнього середовища: стратегічний, соціокультурний, особистісний, ціннісно-смысловий, суб'єктно-діяльнісний, комунікативний, технологічний [6].

У контексті розвитку і навчання дітей освітнє середовище розглядається як спланований та організований фізичний простір, у якому б діти могли безпечно пересуватися під час групових й індивідуальних занять. Воно має сприятливий соціальний та емоційний клімат, умови для спільної роботи дітей [7].

Навчання студентів з особливими потребами вимагає доступності всіх вищезгаданих компонентів. Для цього заклади освіти мають забезпечити рівні можливості до отримання інформації кожному студенту, задовольняючи його особливі потреби. Йдеться мова про архітектурну доступність, транспорт, приміщення, використання новітнього обладнання за потребою, технічну допомогу, створення універсального дизайну, відсутність сходів або наявність пандусів і ліфтів, наявність інформації у доступному форматі, наявність поручнів у приміщеннях (включаючи туалетні кімнати), зрозумілі інструкції, контрастне фарбування дверей і сходів, виділення місць для паркування автотранспортних засобів осіб з особливими потребами. Комплексна інформаційна система для орієнтації і навігації осіб з особливими потребами в архітектурному просторі освітньої організації має включати візуальну, звукову і тактильну інформацію тощо. Принцип рівності та доступності середовища для кожного – це надання однакових засобів для всіх користувачів з метою уникнення уособлення окремих груп населення. Дизайн має бути корисним і легким у сприйнятті та використанні людьми з різним рівнем можливостей. Дизайн має враховувати те, що продуктом будуть користуватися особи з різними фізичними та когнітивними можливостями. Треба забезпечити рівні умови використання засобів для всіх користувачів завжди, коли це можливо.

У ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» зазначено, що в закладах вищої освіти має бути організована реабілітація: соціальна, що передбачає соціально-побутову адаптацію і соціально-середовищну орієнтацію, соціальне обслуговування, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення; психолого-педагогічна, що передбачає психологічну і педагогічну корекцію розвитку; психологічна, що має на меті психокорекцію якостей

і функцій, мотивації до життєдіяльності та праці, профілактику негативних психічних станів, навчання прийомів і методів психологічної саморегуляції; професійна, що передбачає сприяння у професійному навчанні і професійній адаптації [8].

Важливо поруч із забезпеченням доступності середовища зробити доступним для всіх студентів опанування професійних якостей, для чого має відбутися трансформування освітньо-розвивального середовища.

Таким чином, постає необхідність у створенні варіативних програм розвитку здобувача освіти, його власної траєкторії руху.

Незважаючи на стрімкий розвиток інклюзивної освіти в Україні, дослідники наголошують на виникненні багатьох труднощів та проблем.

О. Заярнюк зазначає, що основними факторами соціального відторгнення осіб з особливими потребами від сфери освіти є недостатня кількість навчальних місць, обмежена квотою на вступ таких осіб до вищих навчальних закладів; недосконалість законодавства у сфері освіти, що зумовлює відсутність механізмів розвитку та фінансування системи інклюзивного навчання; недостатнє матеріально-технічне та кадрове забезпечення освітніх закладів [9].

О. Кучерук та Ю. Бойчук підкреслюють важливість урахування можливих труднощів у навчанні студентів із сенсорними порушеннями. Автори наголошують на тому, що в кожному індивідуальному випадку важливо чітко уявляти, як саме студенту зручніше сприймати цей матеріал: візуально, на слух чи тактильно. Відповідно, має бути підготовлено методичне і дидактичне забезпечення навчального процесу. Наприклад, конспекти лекцій, завдання мають бути розроблені в паперовому, аудіо- та електронному форматах. Навчальні аудиторії мають бути обладнані спеціальними технічними засобами: активними дошками, мультимедійною технікою, копіювальними приладами, системами підсилення звуку. Водночас студенти мають право використовувати індивідуальні технічні засоби: диктофони, слухові апарати, ноутбуки. На сучасному етапі інклюзія неможлива без впровадження в освітній процес та позааудиторну діяльність інформаційно-комунікативних технологій [10].

Для студентів із проблемами пересування (з порушеннями опорно-рухового апарату, зору, дитячим церебральним паралічем) у першу чергу має бути забезпечена архітектурна безбар'єрність зовнішнього і внутрішнього простору університету. Це означає необхідність спорудження пандусів, установлення широких ліфтів, обладнаних звуковою, тактильною та цифровою інформацією, усунення порогів, наявність спеціальних поручнів уздовж сходиночок, забезпечення належної широти коридорів, дверей, проходів між партами.

Необхідним елементом для інклюзії є встановлення спеціальних меблів для студентів, які перебувають на візках і для тих, кому складно сидіти за партою тривалий час, створення належних санітарних умов (обладнання туалетів тощо).

Для організації самостійної роботи студентів необхідно забезпечити їх вільний доступ до фондів бібліотеки, що передбачає зручне розташування каталогів та літератури у читальних залах, а також наявність спеціальних механічних пристроїв для діставання книг із верхніх полиць. Для студентів із сенсорними порушеннями навчальні матеріали мають бути переведені в альтернативний формат, зручний для сприйняття [11].

Висновки і пропозиції. Легко передбачити, що кожна людина має свої переваги в опануванні навчального матеріалу, які є результатом траєкторії її індивідуального розвитку. Саме тому означені пристосування середовища можуть бути корисними усім без винятку учасникам освітнього процесу. Водночас сучасні тенденції забезпечення найвищого рівня результативності навчання доводять необхідність його індивідуалізації, проте майстерність викладачів має полягати не лише у високому рівні професійної обізнаності, а й у гнучкості, що передбачає наявність певного механізму реагування на ту чи іншу особливість функціонування і життєдіяльності студента в контексті перебігу освітнього процесу, вміння адаптувати вимоги до оцінювання предмета.

Таким чином, тема індивідуалізації освітнього процесу у ЗВО потребує докладнішого вивчення і стане предметом наших подальших досліджень.

Список використаної літератури:

1. Статистичні дані. Міністерство освіти і науки України. URL : <https://mon.gov.ua/ua/statistichni-dani>.
2. Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.10.2020 року «Про затвердження умов прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2021 році» URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-umov-priyomu-na-navchannya>

[zatverdzhennya-umov-priyomu-na-navchannya-dlya-zdobuttya-vishoi-osviti-v-2021-roci](https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-umov-priyomu-na-navchannya-dlya-zdobuttya-vishoi-osviti-v-2021-roci).

3. Качалова Т.В. Формування інклюзивної культури закладу вищої освіти. URL : <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/956/1/8.pdf>.
4. Реброва О. Інклюзивне навчання дітей з комплексними порушеннями розвитку: опитувальник для батьків. URL : <https://spp.org.ua/index.php/journal/article/download/128/120>.
5. Порошенко М.В. Інклюзивна освіта. URL : <http://poroshenko.com/data/group/21/site2-bff4eba3e5.pdf>.
6. Заредінова Е.Р. Освітнє середовище вищого навчального закладу: наукові підходи до трактування структури. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/296366879.pdf>.
7. Колупаєва А.А. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Н.З. Софій, Ю.М. Найда. *Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навчально-методичний посібник*. Київ, 2007. 128 с.
8. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>.
9. Заярнюк О.В. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmgu_eim_2015_11_45.pdf.
10. Данілавічюте Е.А. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2018. № 3. С. 7–19.
11. Кучерук О.С., Бойчук Ю.Д. Індивідуальний підхід до студента з обмеженими освітніми можливостями в умовах інклюзії у вищому навчальному закладі. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znpkhnpu_zntndr_2012_37_16.pdf.

Klochkova Yu. Individualization of the educational process of higher education acquirers with special needs

The article is devoted to the analysis of the problem of education of higher education seekers with special needs. An analysis of the relevance of this topic in Ukraine today. The reasons for the increase in the number of applicants for higher education with special needs, as well as new opportunities for higher education for all categories of students have been identified. It is pointed out that the professions offered by secondary education institutions are not always available to students with special needs due to imperfect movements, insufficient development of fine motor skills, visual impairment, etc. At the same time, the professions that can be acquired in higher education institutions provide much more opportunities: to work online, use technical applications and devices. This allows for financial stability and competition in the labor market.

The article reveals the peculiarities of admission of entrants with special needs to higher education institutions of Ukraine. The legislation guarantees equal opportunities for all entrants and provides for the use of special forms of exams and external independent testing.

The concept of inclusive culture as a component of inclusive education and society as a whole is highlighted. Its main criteria that characterize the level of inclusion of society, ie the admission of people with special needs and the creation of equal living conditions for them.

The analysis identified difficulties and problems of inclusion in higher education institutions. The main ways of overcoming them are determined: improvement of educational space, creation of social and emotional climate, etc.

Ensuring equal conditions for all higher education seekers is impossible without taking into account the trajectory of their individual development. This requires high professionalism of teachers and simultaneous flexibility in teaching. This issue needs to be studied in more detail, which will be the subject of our further research.

Key words: *inclusion, inclusive culture, educational environment, students with special needs, educational space, accessibility of education.*